

Георгій Папакін

АРХІВИ РОДИНИ СКОРОПАДСЬКИХ У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XVIII СТ.

Як ми доводили у наших попередніх працях¹, історія створення і побутування фамільних архівних зібрань представників української еліти була дуже складною. Як правило, такі збірки документів виникли на межі 1650-х рр., пережили період бурхливого накопичення матеріалів упродовж майже всього XVIII ст., а насамперед в останню його чверть, і потім у XIX ст. почали зазнавати занепаду, розпорошувалися, мігрували і втрачалися внаслідок байдужості спадкоємців або згасання історичних родів. Лише деякі із стародавніх родів продовжували накопичення історичних документів, переходячи вже від формування суто фамільних збірок до збирання рукописних колекцій українських старожитностей, що містили документи вже не тільки і не стільки власного роду. Подекуди в їхніх збірках накопичувалися документи великої історичної ваги.

На цьому тлі фамільний архів Скоропадських, на нашу думку, практично нічим не виділявся із загальної маси рукописних збірок представників лівобережної родової еліти. Проте всі наші міркування є абсолютно спекулятивними, оскільки первісний склад цього родового зібрання до нас не дійшов навіть в описанні.

Проблема генезису фамільного архіву Скоропадських безпосередньо пов'язана з визначенням засновників роду і конкретного часу початку фізичного існування цієї документальної колекції. На жаль, існуюча на цей час і відома нам джерельно-історіографічна база не дозволяє дати достовірні відповіді на два поставлені вище питання. Засновник роду Скоропадських лишається для нас достеменно невідомим. Так само ми можемо лише вибудувати гіпотетичні конструкції стосовно змісту та місця зберігання фамільної збірки. Розпочати нашу розвідку саме через це доведеться не з XVII ст., щодо якого про документи Скоропадських нам нічого не відомо, а з останньої чверті XVIII ст., поступово ідучи вглиб років і вишукуючи окремі факти про фамільні архівалії.

Як і більшість інших представників козацької старшини, наприкінці XVIII ст. Василь та Єфросинія (вдова його двоюрідного брата Якова, уроджена Закревська) Скоропадські, нащадки родинної лінії другого брата гетьмана Івана — Василя, підготували свої подання до Новго-

род-Сіверської депутатської комісії, де оголосили, що засновником їх роду був Федір Скоропадський, полковник у війську Богдана Хмельницького, за своїм походженням шляхтич корони польської (за останніми гіпотезами — скоріш за все уродженець західноукраїнських земель). Він загинув у першому ж значному зіткненні повстанців з польським коронним військом під Жовтими Водами 1648 р. Після того родина Скоропадських жила під Уманню, де син Федора Ілля ніби отримав посаду «генерального референдаря над тогочасною Україною», одружився з якоюсь княжною Чарторійською і мав від неї трьох синів: Івана (приблизно 1646–1722), Василя (рік народження невідомий — 1727) і Павла (рік народження невідомий — 1739). У середині 1670-х рр., коли Правобережна Україна страждала від турецько-татарської навали, родина змушена була переселитися на лівий беріг Дніпра, але втратила під час переселення все майно, молодшого брата Павла, який потрапив у кримський полон (повернувся він лише на початку XVIII ст.), а також фамільні документи на шляхетську гідність. Згадана інформація датована 1784 р.; її подано до Новгород-Сіверської намісницької комісії з метою підтвердження шляхетського походження роду і внесення його до дворянських родословних книг, що вводилися російським урядом. За присудом нобілітаційної комісії, очолюваної полковником О. Лобисевичем, Єфросинія та Василь Скоропадські «показали, что род Скоропадских есть действительно из Польши происходящий издревле шляхетского поколения, жителство и пребывание свое имевший в г. Умане, а села и деревни близ онаго; во времена полских королей Владислава VII [насправді Владислава IV. — Авт.] и Яна Казимира прапрадед их Федор Скоропадский за гетмана Богдана Хмельницкого полковником был и при подданстве Малыя России к империи Российской 1654 г., с помянутым гетманом вышед на сраженіи с поляками при Жолтых Водах убит, оставя по себе сына Илью, коего за службы Генеральным референдарием над тогочасною Украиною пожаловано; Илья Скоропадский оставил трех сыновей Ивана, Василия и Павла в малолетстве, которые по причине сильнейшаго нападения от турок и татар на Польшу и тогочасную Украину принуждены были, спасая жизнь свою, лишиться не только движимого и недвижимого своего имения с грамотами и дип-

I. Архівна справа: історія та сучасність

ломами им жалованными от королей полских и древность фамилии их совершенно заверяющими, но к усугублению всего того и брата своего меньшого Павла, взятого тогда татарами в плен...»².

Як сучасники цього подання, так й певна група істориків-генеалогів наступних століть з повагою поставилися до таких свідчень родової пам'яті. Російські і українські вчені практично одногласно згадували Федора Скоропадського як реальну фігуру, першого у цьому знаному роді. Граф О. Бобринський, який наприкінці XIX ст. підготував розпис дворянських родів Російської імперії у суворо хронологічній послідовності щодо інформації про їх засновників, вважав за потрібне віднести рід Скоропадських до числа таких, що ведуть свою історію від початку XVII ст., розпочавши ним другий том свого родословника. Тим самим він поставив Скоропадських попереду переважної більшості інших українських старшинських родів, що згодом отримали дворянство Російської імперії³. Втім, сучасна російська історіографія ставить під сумнів цінність таких старих родословних довідників: «Изложение в них отдельных фактов возведения во дворянство, пожалования титулов (не всегда точно установленных и правильно датированных) не имеет систематического характера»⁴. Відомі українські генеалози В. Модзалевський, Г. Милорадович, О. Прицак також вважали Федора історичною постаттю і засновником роду. Починали з нього гетьманські родоводи Івана та Павла Скоропадських історики XX ст. Д. Дорошенко, Т. Коструба і наш сучасник О. Гуржій. Навіть О. Лазаревський попри всі свої народницькі налаштування не став заперечувати його реальному існуванню.

Проте чимало істориків і донині не погоджуються з історичністю постаті цього засновника роду. Заперечення почалися ще наприкінці XVIII ст., буквально одразу після подання Василя та Єфросинії. Вже в аналогічному документі онука молодшого з братів Скоропадських Павла Тимофія до Чернігівської намісницької нобілітаційної комісії, датованому 1784 р., історія того самого роду викладалася інакше. Про Федора Скоропадського там взагалі не згадувалося, як і про високу цивільну посаду його сина; навпаки, може скластися враження, що це Ілля з двома синами у 1670-х рр. переселився на лівий берег⁵. Чернігівська депутатська комісія під головуванням губернського маршалка І. Горленка визнала докази Костянтина Скоропадського достатніми для внесення його до першої частини родословної дворянської

книги Чернігівського намісництва (губернії) — тої, куди вносилися дворянські роди, що довели свій статус менш ніж за 100 років⁶.

Факт переселення Іллі Скоропадського (або навіть Федора, про що писав Г. Милорадович⁷) на територію Лівобережної Гетьманщини важко підтвердити архівними документами. Єдиним з таких дуже опосередкованих джерел виступає універсал Івана Скоропадського від 21 травня 1716 р., даний гетьманом братові Павлу на підтвердження купівлі ним «Криво-палцовських ґрунтів» у Білоуській сотні Чернігівського полку, біля с. Полуботки. Універсал містив такі слова: «же там и его отчего кгрунту есть поблизу часть»⁸. Згадана фраза дозволяє припустити можливість володіння Скоропадськими спадковими лівобережними маєтностями вже наприкінці XVII — на початку XVIII ст. Вони імовірно могли бути отримані від гетьмана Івана Самойловича одразу після переселення родини, як це заведено було щодо всіх поважних переселенців з Правобережжя (Кандибів, Кочубеїв, Лисиць, Ханенків та ін.). Проте з інших джерел відомо, що ці ґрунти були предметом спору між могутнім полковником Чернігівським Л. Полуботком і гетьманським братом.

Інша відома нам інформація, яка підтверджувала «уманський період» життя Скоропадських, була оприлюднена наприкінці XIX ст. О. Левицьким за документами московських архівів. Один з т.зв. «козацьких літописців» (істориків-компіляторів XVIII ст. з числа старшини) С. Лукомський, сам уродженець Умані, в автобіографічній «казке» 1733 р. показував, що «оные дед и прадед мой имели свои ґрунта за Днепром в городе и около города Умани, помежние со Скоропадскими, из которых и гетманом малороссийским Иван Ильич Скоропадский был; також с Кочубеями, из которых ныне полковник полтавский Василий Кочубей, с Ханенками, из которых ныне полковой обозный киевский Федор, судия стародубовский Николай Ханенки, и с другими бывшими тамо за Днепром владельцы»⁹. Таким чином, уже в першій половині XVIII ст. інформація про «уманське походження» Скоропадських була досить поширеною, якщо військовий канцелярист С. Лукомський (очевидно, так само з фамільних переказів) згадував про них серед інших поважних сусідів свого діда, козака полку Переяславського, Івана Лукомського та прадіда, імені якого він не міг назвати.

З точки зору сучасного рівня поінформованості про події другої половини XVII ст. фамільний переказ про Федора Скоропадського

не витримує жодної критики. Ім'я полковника Федора Скоропадського не зустрічається серед відомої нині козацької старшини, яка разом з Богданом Хмельницьким вийшла на двобій з польськими магнатами на самому початку Визвольної війни. Його не знав у середині XIX ст. М. Максимович, який першим дослідив склад та кількість полків на початку гетьманства Богдана Хмельницького¹⁰. Не згадує цього імені і В. Сергійчук у своєму нарисі історії армії великого гетьмана, хоча він наводить досить повний каталог полковників Війська Запорозького з 1648 р. Втім, точна кількість козацьких полків у 1648 р., імена всіх їхніх командирів, особливо ж на першому етапі, і досі невідомі (В. Сергійчук нарахував їх 37, причому на момент повстання існувало тільки 6 реєстрових городових полків, які послідували за Богданом Хмельницьким; а імена полковників станом на 1648 р. назвав тільки для 30)¹¹. Іншими словами, тут ще лишається значний простір для наукових пошуків.

Так само багато заперечень та навіть відвертого кепкування викликало загадкове «генеральне референдарство» сина Федора Іллі. Поперше, такої посади не було і не могло бути в структурі тодішнього полково-сотенного устрою України у XVII ст., однаковому і на лівому, і на правому берегах Дніпра. О. Лазаревський якось висловився з цього приводу, що такі вигадані, але високі посади, нове українське шляхетство часто-густо просто вигадувало для своїх козацьких предків. Зневажливо поставилася до цієї посади О. Єфіменко у своєму дослідженні про історію української старшини, Д. Міллер у нарисах історії та юридичного побуту України — класичних працях народницької історіографії другої половини XIX ст. з цієї теми, в яких викривалася хижацька роль українського шляхетства упродовж всього XVIII ст.¹²

Певні сумніви виникають навіть щодо достовірності інформації про перебування родини в Умані до 1674 р. Великий знавець історії українських шляхетських родів Волині та Правобережної України XV — середини XVII ст. Н. Яковенко, яка спеціально досліджувала земельні володіння на Київщині напередодні Визвольної війни 1648–1658 рр., не знайшла там Скоропадських і на цій підставі оголосила постаті перших двох представників роду «міфічними», а надані родиною докази шляхетського походження — «кумедними»¹³. Якщо з останнім важко погодитися — аргументи Скоропадських були нічим не гіршими, ніж у переважній більшості інших українських претендентів у нотаблі, то перше не можна не

взяти до уваги. Так само не фігурують Скоропадські й у найновішому дослідженні В. Кривошеї та В. Орла про українську шляхту напередодні Визвольної війни XVII ст.¹⁴ Наші власні розшуки згадок про Скоропадських на Уманщині у першій половині XVII ст. також не мали успіху: це прізвище у будь-якій імовірній формі (Скоропацькі, Скуропацькі, Шкуропацькі, Шкуропадські та ін.) відсутнє у відомих нам земських та гродських книгах Київщини 1570–1640 рр. Але ж важко уявити собі шляхетську родину, яка упродовж кількох десятиліть свого володіння уманськими маєтностями жодного разу не зверталася б до місцевих урядів.

Не мали успіху наші спроби ідентифікувати будь-кого із Скоропадських у козацькому реєстрі 1649 р. Очевидно, що там мав фігурувати син Федора — Ілля Скоропадський, проте у списках жодного з правобережних чи навіть лівобережних полків такого прізвища немає¹⁵. Проте, імовірно, Скоропадські могли і не наполягати на своєму занесенні до козацького реєстру, оскільки навіть польський король не міг заборонити їм, перебуваючи у шляхетському статусі, воювати на боці Богдана Хмельницького. Реєстр же складався з головною метою: фіксування обумовленої кількості козаків, яких вже не можна було б обернути на кріпаків польських панів.

Тому не підтвердженням документально варто вважати факт існування «уманського архіву» Скоропадських, оскільки жодного з документів раніше 1675 р., пов'язаних з цим родом, досі не знайдено. Свідчення 1785 р. нас не може задовольнити, оскільки воно було абсолютно ідентичним таким саме посиленням на незбережені фамільні документи і легендарні родословні факти, що подавали інші роди української шляхти на вимоги імперського уряду. Проте ми жодним чином не намагаємося спростувати або відкинути їх взагалі. Родословна Скоропадських 1785 р. виступає пам'яткою своєї епохи. Сучасний російський дослідник дворянських дипломів XVIII ст. О. Хоруженко на прикладах російських нобілітацій того саме часу аргументовано доводить, що «причиною появи таких недостовірних свідчень була укоренившася в сознании дворян второй половины XVIII в. своеобразная интерпретация взаимосвязи между дипломом (и гербом) и дворянским статусом. Когда перед дворянами, происходившими большей частью из старинных родов, вставал вопрос о корнях их дворянства, современная им практика переносилась в прошлое. Тогда сочинялись бас-

I. Архівна справа: історія та сучасність

нословные свидетельства...»¹⁶. В українській ситуації все ускладнювалося контрастами між національним і великоросійським менталітетами, різним розумінням ваги історичних документів та навіть самої їх номенклатури, якими керувалися укладачі таких подань і тих, хто їх оцінював.

Таким чином, доводиться констатувати, що поодинокі і дуже опосередковані свідчення, знайдені нами, не можуть допомогти нам довести достовірність перебування шляхетської родини Скоропадських на Уманщині у 1640–1670-х рр. Тому нам лишається поки що вважати, слідом за Н. Яковенко, «уманський період» історії роду Скоропадських легендарним, адже досі не виявлені історичні документи, що його підтверджували.

Але, як ми доводили у попередніх розділах праці, фамільні акти української шляхти з попередніх століть практично не могли і не мали зберегтися в умовах світу, який «перевернувся» після 1648 р., адже від початку Української революції та створення національної держави в них вже «потреби не було». «Шляхта його королівської милості» з 1648 р. перетворилася вже на «шляхту його царської величності Війська Запорозького» (саме так вона називалася в затвердженій царем окремії угоді, доданій до березневих статей), і вже мала отримувати власницькі акти, за свою службу від імені свого нового сюзерена, якого уособлював гетьман Війська Запорозького. Тому відсутність таких документів нині не може засвідчити їх відсутність взагалі, а тим самими спростувати будь-яким чином «благородне» походження родини Скоропадських.

Адже опосередкованих доказів цього шляхетства збереглося цілком достатньо. Першим з них виступав родовий герб, широко відомий вже на початку XVIII ст. Іншим доказом шляхетного походження роду, на наш погляд, служить відповідна висока освіта принаймні Івана та Василя, яка дозволила їм вже в 1674 і 1675 роках, одразу ж після переходу на службу до гетьмана Івана Самойловича, посісти писарський уряд при Генеральній військовій канцелярії¹⁷.

Можна навести також інші свідчення з історії роду, які підтверджують абсолютну реальність існування принаймні Іллі Скоропадського. Достатньо згадати поминальник Івана Скоропадського 1722 р. (з «Синодика ієрея Андрія Дибачевського», що належав П. Дорошенку). У ньому серед померлих згадані Ілля (батько гетьмана), Марко (батько його другої

дружини), а також невідомі нам Константій, Агафія та Олена. Ми припускаємо, що Константієм міг бути покійний перший чоловік Настасії Скоропадської Костянтин Іванович Голуб, а одне з не ідентифікованих жіночих імен імовірно належало матері Івана, яку за тим само родинним переказом Ілля взяв з дому князів Чарторийських. У поминальному ряді живих згадувалися сам гетьман Іван, обидва його брати, обидві доньки (Ірина та Іуліана), дружина Настасія (але поруч чомусь і покійна перша дружина Пелагія), пасербиця гетьмана Євдокія, її діти (онуки гетьманші) Іоанн та Сімеон¹⁸. Відсутність імені легендарного засновника роду в синодику гетьмана засвідчувала той факт, що він, очевидно, не знав цього предка. Постать Федора, зважаючи на те, що згадували його лише представники родинної гілки Василя Скоропадського, слід вважати плодом її родинних спогадів, які були відсутні в інших синів Іллі.

Таким чином, маємо достатньо опосередкованих доказів того, що рід Скоропадських був здавна шляхетним і відповідно не міг обійтися без певної кількості документів, що підтверджували його історію. Але жоден з таких документів досі не знайдений. Дехто з дослідників навіть вважав Іллю Скоропадського та його синів прибічниками правобережних гетьманів Петра Дорошенка й Михайла Ханенка, активними діячами їхньої адміністрації, але жодного достеменного факту про це ще не оприлюднено¹⁹.

Ці обставини змушують нас, не відмовляючись остаточно від подальших пошуків, обмежитися розмовою лише про той родинний архів Скоропадських, який було створено вже на Лівобережжі, після переселення родини на терени Гетьманщини, тобто про документи з останньої чверті XVII ст.

Нашу реконструкцію слід вести, як вказувалося вище, за трьома напрямками, тобто окремо за родинними архівами Івана, Василя та Павла Скоропадських вже з початку XVIII ст., на момент їх створення і функціонування для обслуговування поточних потреб родин усіх трьох братів, кожний з яких мав власні маєтки, а тим самим і нагальну потребу у відокремленому зберіганні родинних документів.

Нині у складі Національного архівного фонду гетьманський (державний) архів Івана Скоропадського відсутній як окрема облікова одиниця, хоча навіть у нещодавно виданих «Нарисах історії архівної справи в Україні» можна з подивом знайти протилежне твердження. Його драматична доля пов'язана з подальшою історією діловодних фондів Гетьманщини

наприкінці XVIII та у XIX ст., коли вони були зведені до «Генеральної малоросійської архіви», потім розпорошені між намісницькими/губернськими установами, і лише наприкінці XIX ст. залишки державного архіву Гетьманщини під назвою «Архів Малоросійської колегії» потрапили до новоствореного Харківського історичного архіву. Упродовж цього століття значних втрат йому завдали нищівні глухівські пожежі 1748 та 1784 рр., а ще більше «выемки» справ різними особами (у тому числі істориками М. Маркевичем, М. Судієнком, О. Лазаревським) упродовж останньої чверті XVIII та у XIX ст. Внаслідок цього оригінали документів потрапляли у кращому випадку до приватних рукописних зібрань, а в гіршому — слугували обгортковим папером для роздрібних торговців. Частина ж історичних документів просто загинула внаслідок несприятливих умов для їх зберігання у чернігівському «будинку Мазепа».

Звичайно, на обговорення заслуговує питання про відновлення або реконструкцію первісного складу гетьманського урядового (державного) архіву 1708–1722 рр. Необхідно зібрати інформацію про всі наявні нині серед різних архівалій або відомі з джерелознавчих праць універсали, підписані Іваном Скоропадським, відшукати в московських архівосховищах гетьманську службу епістолярію. Проте така праця далеко виходить за межі нашої теми. Нині маємо говорити лише про ті документи, навіть і службові, які перебували або могли перебувати у власному архіві гетьмана, тобто про персоналізований аспект гетьманського справочинства того часу.

Іван Ілліч Скоропадський упродовж жовтня 1708 — червня 1722 рр. обіймав найвищу посаду в Україні, був керівником усього її політичного, військового, економічного та зовнішньополітичного життя. Тому значна частина його документів мала загальнодержавне значення і осідала у діловодних архівах різних інституцій Гетьманщини, передусім у наново заснованому після загибелі батуринського глухівському державному архіві (архіві Генеральної військової канцелярії), архівах полкових канцелярій, церковних установ та монастирів, органів самоврядування та в приватних осіб, яким адресувалися або видавалися гетьманські універсали. Це, безперечно, стосується такого виду розпорядчих документів Гетьманщини, як універсали.

Прагнучи реконструювати фамільний архів Скоропадських, при відтворенні первісного складу збірки Івана (принаймні за номенклатурою і типологією, якщо не за складом) ми маємо вивести більшість підписаних ним уні-

версалів за рамки нашої розвідки. Тим більше, що ще за життя гетьмана частина з них викликала певні сумніви щодо своєї правності. 1720 р. царська адміністрація порушила справу про те, що інколи гетьманські універсали, всупереч своїй традиційній формі («звишменованний гетьман рукою власною») підписувалися не Скоропадським особисто, а в Генеральній військовій канцелярії (генеральним писарем С. Савичем або кимсь з канцеляристів)²⁰. Відверто кажучи, такою була загальноприйнята діловодна практика того часу, адже і царські укази гетьману часто-густо підписувалися секретарями Петра I, у важливих випадках — канцлером, і вже в зовсім виняткових — особисто царем; форма ж їх лишалася усталеною: всі вони видавалися від імені царя. Проте дії Генеральної військової канцелярії щодо підписання універсалів стали на той час слушною нагодою до її практично повного розгрому і створення замість неї вже зовсім іншої установи (вже не вищого адміністративного органу Гетьманщини, а державної канцелярії на російській кшталт).

Не можна стверджувати, що універсали становили певну частину гетьманського архіву, на відміну від архіву Генеральної військової канцелярії, інших згаданих вище урядових, корпоративних та приватних архівів. Універсали були найвищими «рейментарськими» документами, але документами, адресованими виключно зовнішній аудиторії. Навряд чи Іван Скоропадський мусив зберігати їх у своєму архіві. Однак із змісту інших фамільних архівів нам відомо, що, прикладом, Галагани зберігали в своєму фамільному архіві універсали, видані відомим Гнатом Галаганом як полковником Прилуцьким²¹. Можемо і ми визначити певну категорію універсалів, що мала обов'язково перебувати у гетьманському архіві. Це акти, призначені для оборони інтересів самого Івана Скоропадського як землевласника. Прикладом, таким був універсал від 1716, 12 червня полковнику Чернігівському про побудову млина на р. Сухий Вир і осаджування людей на власних гетьманських землях між селами Дроздовицею та Руднею Суховерхою; або ж про заборону вирубки мешканцям навколишніх сіл лісу під Бурівкою, що також належав гетьману²². Подібні універсали, хоча б у копіях, Іван Скоропадський повинен був тримати у власному архіві.

Щодо місця зберігання наступних видів офіційних документів, в яких відбивалася «рейментарська» діяльність Скоропадського (службова та дипломатична кореспонденція, укази й листи російського імператора, адресо-

I. Архівна справа: історія та сучасність

вані гетьману), так однозначно висловитися не можна. Вони, безперечно, були складовою офіційного архіву Івана Скоропадського (державного архіву Гетьманщини), але за практикою тих часів могли перебувати так само і в приватному його зібранні, оскільки висвітлювали його особисту участь у відправленні державних справ.

Ми вже відзначали, що якоїсь певної межі, що чітко відділяла офіційний архів будь-якого високопосадовця від особового рукописного зібрання, в Україні того часу не існувало. Це було закономірним наслідком несепарованості особистого від громадського, несекуляризованої думки того часу. Навіть М. Ханенко, який вів два окремих щоденники — перший, службовий, «Діаріуш или Журнал» Генеральної військової канцелярії за 1722 р. та другий, приватний, тим не менш обидва зберігав у власному фамільному архіві. Тому нині важко сказати, чи існував у гетьмана Івана Скоропадського відокремлений приватний архів, започаткований ним ще до обрання на високу посаду, чи всі його документи, рівнозначно приватні й службові, перебували в одному місці, яким був глухівський архів. Наявна у нас інформація про гетьманські документи змушує нас схилитися до останньої думки. Якщо ж додати, що Іван Скоропадський таку невідсепарованість особистого від державного за давньою традицією припускав у багатьох інших державних сферах, навіть у фінансовій (обліком державних витрат та надходжень завідував «господар» його маєтків), то іншої думки бути не може. Одночасно ми повинні припустити, що частина документів, пов'язаних з державним життям гетьмана, могла копіюватися для певних потреб і зберігатися в різних місцях. Адже нам відомі факти існування і в інших фамільних архівах спеціальних книг для копій листів.

Одним з прикладів такої копійної рукописної книги, пов'язаних з іменем Івана Скоропадського, може служити видрукуваний М. Судієнком у 1855 р. збірник адресованих гетьману протягом всього його урядування листів вищих посадових (світлішого князя О. Меншикова, канцлера Г. Головкина, підканцлера П. Шафірова, київського губернатора князя Д. Голіцина тощо) та приватних осіб, здебільшого росіян. Щодо його походження видавець повідомляв про придбання збірника разом з бібліотекою Полетиків. Варто підкреслити, що Полетики не перебували в будь-яких родинних стосунках з гетьманом, тому не можна вести мову про успадкування цьо-

го рукопису безпосередньо від нащадків Скоропадських. Хоча всі документи збірника були копійними, переписаними ще у XVIII ст., однак сам факт його існування говорить про велику роботу щодо їх виявлення за адресантною ознакою та відокремлене зберігання, очевидно, ще на стадії діловодного циклу. Інакше нам треба буде припустити, що хтось згодом, наприкінці XVIII ст., вважав для себе за потрібне виокремити з діловодних архівів Гетьманщини направлені Івану Скоропадському листи російських урядовців за 1708–1722 рр., з усіма додатками до них. Це потребувало значної дослідницької роботи, тоді як копіювання вже наявного комплексу листів вимагало тільки праці кваліфікованого писаря. Отже, все вищевикладене наводить на думку про дбайливе зберігання якщо не всієї епістолярії Івана Скоропадського, то хоча б копій з адресованих йому важливих листів в одному місці, яким міг бути його приватний архів. Тим більше, що ми знаємо багато прикладів такого відокремленого зберігання епістолярної спадщини в фамільних архівах.

Разом з тим виникає питання щодо повноти цього виявлення і відповідно відтворення кореспонденції гетьмана. Нам вдалося виявити в фамільному фонді Скоропадських ЦДІАК України та в «Сулимівському збірнику» ІР НБУВ дві пізніших копії листа канцлера Г. Головкина Івану Скоропадському від 5 квітня 1712 р., які відсутні в опублікованій М. Судієнком епістолярії. Відоме ще одне таке звернення російського канцлера до гетьмана від 21 березня 1718 р. — з проханням надати сотницьких урядів синам колишнього правителя м. Сороки Семена Афендика (Степану та Миколі)²³. О. Лазаревським свого часу був оприлюднений також лист О. Д. Меншикова до гетьмана, датований 1720 р. і теж відсутній у згаданій епістолярній збірці²⁴. Серед опублікованої кореспонденції київського губернатора Д. Голіцина також міститься згадка про один лист гетьману, який не увійшов до збірки, але напевно існував. Така відносна неповнота опублікованої у середині XIX ст. кореспонденції, адресованої гетьману, змушує нас говорити про вибірковий принцип публікації, якого дотримувався М. Судієнко.

Іншим прикладом збірки документів, пов'язаних з державною діяльністю Івана Скоропадського, служить так званий «Сулимівський збірник», що в другій половині XIX ст. потрапив до О. Лазаревського, а нині зберігається в Інституті рукопису НБУВ²⁵. У ньому містяться здебільшого акти центрального російського

уряду щодо України, починаючи з грамот царя Олексія Михайловича. Значну частину збірника склали укази Петра I, адресовані «подданному нашему Войска Запорожского гетману Ивану Ильичу Скоропадскому и всему войску Запорожскому». Це 45 царських вказівок, з усталеною назвою («милостивое слово»), що торкалися різних тем — від боротьби зі «зрадником» гетьманом Іваном Мазепою, доли мазепинців і тих запорозьких козаків, які повернулися в Україну, майбутньої війни з Туреччиною, до шлюбу гетьманської доньки Уляни з сином відомого сподвижника Петра I, державного діяча і дипломата П. Толстого, включно. Втім, можна сміливо говорити про державний статус цих документів, адже і ця остання подія мала незаперечне державне значення, адже тісніше прив'язувала українського гетьмана до кола російських можновладців. Особливої згадки заслуговують такі документи, як указ на підтвердження обрання гетьмана та повернення Україні військової армії від 1711 р., езуїтська відповідь царя («решительный указ») на прохання гетьмана і старшини щодо підтвердження прав Війська Запорожського від 1709 р. тощо²⁶.

Хоча у збірнику багато інших документів того ж століття (з іменем Івана Скоропадського пов'язана не більше чверті всіх архівалій), проте у нас є підстави вважати його в першу чергу збіркою документів, присвячених взаєминам гетьманської і царської адміністрацій. У двох випадках до царських указів додавалися листи гетьману від канцлера графа Г. Головкина та київського губернатора кн. Д. Голіцина, спрямовані на виконання цих указів. Зазначимо принагідно, що якщо останній був опублікований М. Судієнком²⁷, то лист Г. Головкина відсутній у згаданому збірнику; 5 квітня 1712 р. датована інша опублікована кореспонденція російського канцлера. Це дозволяє нам говорити про різні (принаймні два) джерела формування обох рукописних збірників.

На відміну від вищезгаданої збірки листів російських високопосадовців гетьману, вміст «Сулімівського збірника» не був повністю оприлюднений відомими археографами другої половини XIX — початку XX ст. Достеменно невідомо нам і про походження збірника. Принаймні при публікації документів Сулімівського та Мотиженського архівів О. Лазаревський не згадував про нього. Це не дозволяє нам категорично говорити про його походження зі складу названих фамільних зібрань Сулімів. Очевидно тільки одне: як і у випадку з Полетикінським

збірником, хтось у другій половині XVIII ст. вважав за потрібне переписати адресовані гетьману царські укази і деякі пов'язані з ними листи царських адміністраторів. Відкритим лишається питання щодо джерела такого копіювання: діловодний архів Генеральної військової канцелярії чи гетьманське документальне зібрання. Цього разу ми маємо висловитися скоріше на користь першого варіанту, враховуючи факт зведення до одного рукописного збірника документів не тільки Івана Скоропадського, але також його попередників і спадкоємців, аж до останнього гетьмана графа Кирила Розумовського. Опосередкована інформація (зокрема, «доношеніє» генерального осавула П. Валькевича 1748 р.) свідчить про практику такого відокремленого зберігання копій листів. Очевидно, згадані ним «тетради писем» мали бути саме тими, з яких пізніше переписувалися документи до Полетикінського та Сулімівського збірників епістолярію гетьмана.

Повертаючись до питання про місце зберігання документів архіву Івана Скоропадського, повинні зазначити, що у нас немає даних про його перебуванні у гетьманському будинку в Глухові. Свого часу О. Лазаревський оприлюднив описання всього гетьманського подвір'я, датоване 1727 р. Там докладно перераховані «світлиці» самого гетьмана та його дружини, всі господарські приміщення на території подвір'я, але не згадувалося жодним словом якась окрема «світлиця» чи «чулан», щодо якої було б вказано про можливість зберігання там архіву²⁸. Втім, ми знаємо, що Іван Скоропадський полюблив перебувати у своїх маєтках, і слід припустити можливість знаходження архіву в одному з них, а не в глухівському будинкові.

Оприлюднене Л. Окиншевичем у 1930 р. «доношеніє» генерального осавула П. Валькевича про глухівську пожежу 1748 р. наводить дещо іншу інформацію про місце зберігання частини гетьманського архіву. Йшлося про документи гетьмана Данила Апостола, які і після смерті перебували в його власному будинкові, де згодом засідала Генеральна військова канцелярія та московські урядовці. Саме звідти Валькевич врятував «маленький сундучок с имянными грамотами, ...при том же четыре книги в переплете и некоторые тетради писем...»²⁹. Варто припустити, що так само у гетьманському будинку міг зберігатися і архів Івана Скоропадського, принаймні та його частина, що містила царські жалувані грамоти на ранг, укази, листи тощо.

I. Архівна справа: історія та сучасність

З іншого боку, в його архіві мали обов'язково знаходитися всі акти про власні та рангові маєтності родини (Івана Скоропадського традиційно, але безпідставно прийнято вважати «найбільшим і найзаможнішим землевласником Гетьманщини») ³⁰. Там повинні були перебувати оригінали гетьманських універсалів про отримання військовим канцеляристом, полковим писарем, генеральним бунчужним, генеральним осавулом, полковником Чернігівським Скоропадським пожалувань та закріплення придбань маєтності, наданих Іваном Самойловичем 1676 р., Іваном Мазепою у 1687 р., царські жалувані грамоти на ґрунти, найперша з яких датується 1690 р., а остання 1718 р., відомі нам, на жаль, тільки в пізніших копіях. Ґрунти Іван Скоропадський не лише отримував на ранг та за службу, а й купував, і в його архіві обов'язково мали знаходитися також різні купчі, прикладом, найперший з відомих документів такого роду — купча на млин, що знаходився на р. Смечі, у Седнівській сотні, придбаний тоді ще писарем полковим чернігівським у Л. Войцеховича у 1685 р. за «100 талярів личби полскої» ³¹. Такі продажі оформлювалися і через міську ратушу, тобто заносилися до міських актових книг, наприклад, продаж П. Плоскиною 1699 р. «его милости пану Ивану Иляшевичу Скоропадскому, его царского пресветлого Войска Запорожского бунчужному», ґрунтів з полями, ріллю, гаями, городами, вінницею біля с. Бобровиця у Вілоуській сотні ³². Тривалі «скуплі» до самої смерті Івана Скоропадського, причому масштаби їх були найрізноманітнішими — від великих земельних ділянок, лісів до млинів і навіть третьої частини млинарської, придбаної гетьманом у січні 1720 р. у Кіндрата Петровича, мешканця Тимоновського, мельника на р. Снові ³³.

За свідченням відомих істориків, одним з найперших документів архіву Івана Скоропадського мав бути гетьманський універсал 1681 р. щодо надання в спільне володіння наказному полковому обозному Чернігівському Никифору Каленику та його зятеві писарю полковому Івану Скоропадському млина на р. Вирі ³⁴. Очевидно, це була перша маєтність писаря Генеральної військової канцелярії, хоча варто було б припустити, що за виконання своїх обов'язків військового канцеляриста та старшого військового канцеляриста упродовж 1675–1680 рр., пов'язаних у тому числі з неодноразовими дипломатичними місіями до Москви та Криму, участь у Чигиринських походах 1677 та 1678 рр., він міг отримати і

раніше якесь земельне пожалування. Втім, такі універсали гетьмана Івана Самойловича не були відомі ані у XIX ст., ані нині.

Проте достеменно відомо, що новий гетьман Іван Мазепа, який перебрав владу шляхом справжнього державного перевороту влітку 1687 р., серед інших надань старшини — своїм прибічникам чи просто впливовим у війську особам (П. Левенцю, М. Миклашевському, П. Гудовичу, І. Ломиковському та ін.), визнав за необхідне віддати і Іванові Скоропадському два села, слобідку та млин на р. Снові ³⁵. Очевидно, що скромний полковий писар, до того ж підлеглий сина скинутого гетьмана, полковника Чернігівського Григорія Самойловича, повинен був встигнути чимось суттєво прислужитися новообраному керівникові держави. Інакше важко пояснити причини, які спонукали останнього вже на самому початку свого урядування відписати першому в «зуполне володіння» досить значні на той час ґрунти. Принагідно зауважимо, що цей універсал відтворений у згаданому збірнику українського дипломатарію дуже неохайно, із значними текстологічними помилками, без використання всіх відомих його копій ³⁶.

Ми з свого боку маємо вказати, що від липня 1687 р., поки що залишаючись на своєму скромному уряді, Іван Скоропадський все впевненіше входив до кола найближчих довірених осіб нового гетьмана, а потім і радників. Пояснити цей факт лише «угодливістю» Скоропадського, як це робив О. Лазаревський ³⁷, неможливо. Саме полковому писарю Чернігівському, а не комусь з генеральної старшини, Іван Мазепа найчастіше доручав відвозити свої листи, клопотання і чолобитні до російських царів, а також у Польщу. Зміст такого дипломатичного листування говорив про важливість доручень. Прикладом, 1693 р. це були спростування доносів на гетьмана групи козаків та духівництва, пов'язаних з Петриком, та інформування царів про рішення старшинської ради щодо відкупів і оренд. Останнє питання було дуже складним, і Скоропадський мав довести до російських урядовців, за повноваженнями, ствердженими гетьманом, додаткову усну інформацію ³⁸.

1690 р., скориставшись своїми зв'язками у Москві, Іван Скоропадський виговорив собі царську жалувану грамоту на ті саме ґрунти і млини, які фігурували у попередньому гетьманському універсалі ³⁹. Нагадаємо, що в Україні того часу «грамотні» маєтності (вони мали подвійний захист — гетьманський і

царський) цінувалися дуже високо⁴⁰. Очевидно, що згадана грамота стала першою з числа царських жалуваних актів в архіві майбутнього гетьмана.

Можна з впевненістю стверджувати, що в цьому архіві не було будь-яких підтверджуючих актів на посади, що їх займав Іван Скоропадський упродовж 1675–1708 рр. Справа у тому, що на той час ще не існувала практика надання універсалів або інших документів на звання і уряди; акти надавалися тільки на майнові пожалування, в тексті яких згадувався і ранг отримувача. Отримання уряду фіксувалося в щорічно оновлюваних компутах (полкових і загальновійськовому), більша частина яких, на жаль, не збереглася. Таким чином, просування Івана Скоропадського по службових щаблях Гетьманщини відбилося в особових документах не досить чітко, що нині призводить до суперечок між істориками з приводу точної дати обняття ним певних урядів (генерального бунчужного та генерального осавула)⁴¹.

Після свого обрання гетьман вів дуже широке дипломатичне листування, передусім зі своїм московським сюзереном та його міністрами. Про епістолярію, пов'язану з іменами російських високопосадовців, ми вже згадували вище. Повторимо, що до її складу входили не лише «рейментарські» (директивні та службові) листи, але і такі, що торкалися приватних справ. Хоча їх важко так впевнено розмежувати, адже той самий граф Г. Головкін міг в одному листі торкатися високих державних тем і одночасно дякувати гетьману за поздоровлення, подарунки чи отримані українські маєтності⁴².

Постає очевидне питання про адекватність висвітлення такого листовного зв'язку гетьмана зі своїм московським сюзереном та його міністрами. На жаль, гетьманські листи до Москви і Санкт-Петербурга практично не досліджено і неопубліковано. А між тим навіть наявні у складі сучасного архівного фонду Скоропадських документи, виявлені на початку ХХ ст., свідчать про його постійні інтервенції до імперського уряду в справі захисту прав, економічної незалежності та територіальної цілісності України. Прикладом може служити хоча б ґрунтовна скарга гетьмана царю на слобідського бригадира Ф. Осипова від 1721 р. Останнього Іван Скоропадський, відстоюючи недоторканність державного кордону між Україною та Росією (офіційно двічі визначеного ще у ХVII ст.), звинувачував у

постійних зазіханнях на українські землі, насамперед на територію сусіднього зі Слобожанщиною Полтавського полку⁴³. Варто відзначити продуманий дипломатичний хід гетьмана: очевидно, що, осаджуючи свої поселення на полтавській території, Ф. Осипов діяв не за власною ініціативою, а мав на те царські повноваження. Але Скоропадський, звертаючись до Петра I, просить покласти край самоуправству слобідського бригадира, змушуючи царя або нарешті відкрити свої справжні наміри, або ж стримати Осипова. Проте така інтервенція, як і багато інших аналогічних, залишилася просто без відповіді.

Окремо слід згадати кореспонденцію Івана Скоропадського, адресатом якої була генеральна старшина, полковники, сотники, міські війти та отамани. Їх оригінали відклалися у фамільних фондах, зокрема, Лизогубів та Галаганів, а також збірці В. Модзалевського, що нині перебувають в Інституті рукопису НБУВ. Зміст їх переважно службовий. На окреме згадування заслуговує лист гетьмана наказному полковнику Стародубівському 1719 р., присвячений жахливому випадку звірячого вбивства з ревнощів сотничихою Бакланською Антипиною своєї служниці, з вимогою проведення розслідування і покарання винних⁴⁴. Цей документ, що нині знаходиться у складі збірки В. Модзалевського, цікавий ще і тим, що представляє собою копію, зняту істориком з оригіналу у Рум'янцовському музеї в Москві, отже, походить з фамільного архіву і збірки М. Маркевича. Взагалі зміст цього епістолярію дозволяє спростувати усталену в історіографії думку про абсолютну безпорадність гетьмана і відсутність в нього будь-яких важелів впливу на полковників, які тоді вже призначалися з Москви. Зокрема, прийнято вважати Г. Галагана, поставленого безпосередньо Петром I на полковництво прилуцьке, проросійським та незалежним від гетьмана діячем. Але ті листи, з якими він звертався до Івана Скоропадського, писані у лестивому тоні, як до визнаного і могутнього зверхника, і були проханнями, а не вимогами. Прикладом, у листі від 6 липня 1720 р. цей полковник намагався виправдати свої дії у суперечці з сокирянським козаком Михайлом, якого гетьман визнав правим⁴⁵. Частина листів Г. Галагана гетьману була видрукувана О. Лазаревським наприкінці ХІХ ст.

Дуже цікавою нам здається добірка гетьманських листів полковнику Корсунському Андрію Кандибі за період перебування того на Правобережжі (1709–1710), яка відклалася у

I. Архівна справа: історія та сучасність

копіях у фамільному архіві Кандибів (нині в Інституті рукопису НБУВ)⁴⁶. Це 12 листів, що носили суто діловий характер, були присвячені питанням участі полку у боротьбі із запорожцями та мазепинцями, польськими конфедератами — прибічниками короля С. Лещинського, і можливими татарськими наїздами. Проте цікавими виглядають сама форма звернення гетьмана до полковника і загальний тон листування, дуже дипломатичний і стриманий. Нагадаємо, що А. Кандиба був прибічником Мазепи, разом з ним прибув до Карла XII і призначений полковником Корсунським у жовтні 1708 р., вже після повстання гетьмана проти Росії. Але новий полковник одразу ж перейшов на бік Петра I і зіграв велику роль у військових операціях проти Карла XII і самого Мазепи. Проте цар все рівно йому не довіряв, і вже невдовзі репресував разом з іншими мазепинцями. Наявність у цій добірці виключно копій гетьманських листів, а також копій листів київського губернатора кн. Д. Голіцина, на наш погляд, переконливо свідчить про відокремлене зберігання в архіві Кандибів оригінального та копійного епістолярю. Очевидно, так само і в збірці Івана Скоропадського копії найважливіших листів зберігалися окремо від оригіналів.

Епістолярій, представлений у фамільному архіві Кандибів, цікавий ще одною своєю рисою. Хоча документи, що їх гетьман надсилав полковнику Корсунському, безперечно відносилися до категорії листів, навіть «рейментарських листів», бо містили конкретні накази і вимоги вищого урядовця, у деяких приписках вони названі універсалами. Це свідчить про певну умовність поділу між такими категоріями документів у тогочасному справочинстві. У принципі різниця між «рейментарським листом» та універсалом була не такою вже значною, хіба у формальних ознаках (преамбула, адресування).

Децю про особливості формування епістолярної частини гетьманського архіву говорить такий факт. У зверненні до генерального хорунжого І. Сулими від 2 липня 1720 р. Іван Скоропадський, направляючи першому оригінал листа О. Меншикова, писав: «...ми нарочно для виденія вашмости того княжого світлійшества листа посилаючи, яко и имити хочем, абись вашмость вспять к нам прислал...»⁴⁷. Дійсно, у фамільному архіві Сулимів збереглася лише копія згаданої кореспонденції. Отже, власноручний лист О. Меншикова (вірніше, секретаря світлішого князя, який так і не зміг навчитися грамоті) був відісланий адресантові назад і мав знаходитися в його архіві: як у копії, знятої пе-

ред відправленням, так і в оригіналі, повернутому Сулимою.

До згаданої категорії архівалій збірки Івана Скоропадського відносилося також листування гетьмана з родиною, родичами і свояками. Якщо ж врахувати, що завдяки своїм шлюбом, а також шлюбом доньок, племінників та інших родичів такі зв'язки з'єднали його зі значною кількістю генеральної старшини, полковників, бунчукових товаришів, то нам важко відділити тут родинні листи від державних. Принагідно згадаємо перший родовід гетьмана, складений московськими фахівцями іноземної колегії 1720 р. із суто діловою метою: з'ясувати його родинні зв'язки з верхівкою істеблішменту Гетьманщини⁴⁸. Л. Окиншевич, який 1926 р. бачив оригінал генеалогії в московському «Древлехранилище», скопіював її там і чомусь назвав у своєму звіті про відрядження до Москви «схемою спорідненості поміж вищої української старшиною», вважаючи, що «її надіслав до колегії закордонних справ невідомий українець»⁴⁹. На наш погляд, така оцінка генеалогії була неправильною: назва чітко відбита у заголовку, а українець не міг би припустити наявних там похибок. Адже родовід не зовсім точний (Іван Скоропадський названий рідним дядьком Івана Забіли, тоді як насправді гетьманською племінницею була дружина останнього — Параскева Василівна) і неповний (інформація про молодшого з братів Павла відсутня взагалі). Не вказані у цьому документі також родичі гетьмана за першою дружиною (Іван Савич, Михайло та Іван Мокриєвичі).

Разом з тим згаданий родовід об'єктивно відбивав зв'язки Скоропадських з іншою українською старшиною на початку XVIII ст. Саме тоді Скоропадські, відносно нові люди на Лівобережжі, налагоджували дуже потрібні стосунки з відомими українськими родами. Перевіреною і надійним засобом такого налагодження були міжродинні шлюби. Якщо перший з них приніс Івану Скоропадському зв'язки з Лизогубами лише у другому коліні (його донька Ірина одружилася з бунчуковим товаришем Семеном Лизогубом), то друга дружина Настасія Марківна пов'язала його з численним і впливовим родом Марковичів, а також Голубів та Чернишів. Через молодшу доньку він породичався з російським графським родом Толстих (але одночасно його зять Петро Толстой був полковником Ніжинським). Ще ширшими зв'язки Скоропадських були за лінією Василя: це Голуби, Апостоли, Четвертенські,

Шираї, Кочубеї, Забіли, Войцеховичі; за гілкою Павла — ще і Сулими. Таким чином, вже до початку другої половини XVIII ст. Скоропадські налагодили міцні зв'язки з найбільш впливовими родами Гетьманщини і стали повноправними членами еліти цього лівобережного суспільства.

Наразі нам важко говорити про обсяги і зміст листування Івана Скоропадського з найближчими родичами: братами, дружиною, доньками і племінниками. Цей епістолярій практично не дійшов до нас, якщо не рахувати вже згаданих поодиноких листів Павла та доньки Ірини з чоловіком. Але можна уявити, що це був значний епістолярій, що розповідав про політичні, економічні, родинні події першої чверті XVIII ст.

Поза сумнівом, у листуванні з братом дружини Андрієм Марковичем, з 1708 р. — сотником Глухівським, зятем Павла Полуботка, теж мали фігурувати питання як державні, так і суто родинні. Але не слід забувати, що свого шурина гетьман використовував і як дипломатичного агента, зокрема, у зносинах з Константинополем, поїздках до Санкт-Петербурга. Такі само дипломатичні функції згодом (принаймні вже у 1718 р.) виконував і син останнього Яків, відомий мемуарист⁵⁰.

Що ж до реального змісту гетьманського архіву, то нам лишається пошкодувати, що після смерті гетьмана Скоропадського царський уряд не склав такого докладного опису всього гетьманського майна, як після небіжчика Данила Апостола у березні 1734 р. Адже в ньому знайшлося місце і для архівних документів. У 1722 р. думки російських резидентів в Україні не простяглися далі пошуків міфічних скарбів Скоропадського в його усипальниці.

Подальша доля архіву гетьмана виявилася трагічною — він був розпорошений і практично одразу після смерті свого засновника загинув як цілісна документальна збірка. Іван Скоропадський не мав нащадків чоловічої статі, тому юридично-майнові документи разом з маєтностями опинилися у родині обох дочок — Ірини (від першого шлюбу), яка 1703 р. вийшла заміж за бунчукового товариша Семена Лизогуба, та Уляни (від другого), 1718 р. одруженої з Петром Толстим, полковником Ніжинським. Крім того, не слід забувати про пасербицю гетьмана, доньку Настасії Маркович від першого шлюбу з Костянтином Голубом, Євдокію. Гетьман дуже нею опікувався, і у весільному запису 1710 р. з гадацьким полковником Іваном Чернишом Євдокія

названа «благородною панною з дому висоцеговажного рейментарського ясневельможного его милости пана Иоанна Скоропадского»⁵¹. Треба припустити можливість осідання якоїсь групи гетьманських документів також у неї. Принагідно зауважимо, що архів Чернишів у XIX ст. успадкували Милорадовичи, тобто можна враховувати імовірність знаходження у Любецькому архіві певної частини документів Івана Скоропадського. Однак у жодній з публікацій про зміст цього архіву, які здійснював сам Г. Милорадович, а також О. Лазаревський, не наводилося жодних згадок про документи гетьманської родини. Зауважимо, що Євдокія, поза сумнівом, і була тією «третьою донькою», яка згадувалася у деяких документах і яку безуспішно розшукав О. Гуржій, помилково вважаючи її кривною Івана Скоропадського⁵².

Опубліковані довідкові дані про зміст тієї частини фамільного фонду Толстих, яка нині перебуває у Санкт-Петербурзькому філіалі Інституту російської історії РАН (у складі колекції академіка М. П. Лихачова, російського історика, археографа та палеографа кінця XIX — першої половини XX ст.), свідчать про наявність там певної кількості архівалій Івана Скоропадського та його дружини. Зокрема, це листи самого гетьмана зятеві та доньці, листи від гетьманського племінника Михайла, а також цілий комплекс особових документів гетьмана й дружини⁵³. Це значний пласт родинного архіву Івана Скоропадського та його прямих нащадків, що охоплював здебільшого останній, найдраматичніший період життя гетьмана і кілька років по смерті. Всі його документи були вивезені Петром Толстим з України після заслання на Соловки у 1727 р. свата Івана Скоропадського Петра Толстого. На відміну від свого старшого брата Івана, котрий опинився у засланні разом з батьком і разом з ним загинув там, полковник Ніжинський фактично не був репресований. Його тільки позбавили уряду та українських земель, відправивши на проживання до російських маєтків. Там йому вдалося врятувати від конфіскації цінні фамільні документи. Значення їх для оцінки постаті гетьмана, його державної діяльності та особистої позиції напередодні запровадження Малоросійської колегії важко переоцінити. До того ж цей пласт документів ще не піддавався аналізу жодним українським істориком і не введений до наукового обороту навіть у Росії.

Певне світло на місце знаходження інших документів Івана Скоропадського після його

I. Архівна справа: історія та сучасність

смерті проливалася судова справа, розпочата Іриною та її чоловіком проти вдови гетьмана Настасії Маркович, яка з червня 1722 р. за заповітом останнього стала спадкоємицею всієї маєтності покійного, у тому числі й отриманої Іваном Скоропадським як посаг за першою дружиною Пелагією Каленик, або ж набутих ним спільно з нею та з її батьком, полковим обозним Чернігівським Никифором Калеником. «Гетьманиха» всупереч законам та звичаєвому праву того часу заповіла все це нерухоме майно власній дочці Уляні.

Процес, ініційований скаргою Ірини у травні 1723 р., що призвів у кінцевому результаті до повної конфіскації всіх маєтків покійного гетьмана російською владою, дозволяє говорити про посмертну долю принаймні приватноправових документів Івана Скоропадського. Вони лишилися у розпорядженні вдови, оскільки вже у другій своїй скарзі до імператора Петра I Ірина просить його «указать гетманши отдать листи крепостные и купчие о земле, которую matka моя и дед мой нажили в полку Черниговском и купили...»⁵⁴. Очевидно, йшлося про оригінали, оскільки копії більшості документи такого плану Ірина вже мала. На вимогу урядовців Малоросійської колегії вона двічі надавала копії власницьких актів, причому в останній раз вона описувала докладно маєтності, передані їй батьком у 1715 р., на які вона мала «крепости»: «село Івашков с полями и сеножатями; двор шинковий в селе; двор шинковий на шляху; мельница Ялоцкая под городом Черниговом; [...] двор Бобровицкий з угодіями, где винокурня; двор шинковий Коржов в Чернигове; слободка Дроздовица[...] А на сія земли, крепости, которіе я в себе имею, онія в осведетелство предлагаю...». Дійсно, до скарги докладалися копії деяких документів: не лише тих, що були частиною Лизогубівської спадщини (універсал Івана Скоропадського від 25 січня 1716 р., його ж лист щодо володіння Семеном Лизогубом сновською греблею), але й царської жалуваної грамоти від 25 січня 1718 р. гетьману, його дружині, дочці Уляні та всім їх нащадкам на вічне володіння наданими і купленими маєтностями, оригінал якої зберігався тільки в родинному архіві Івана Скоропадського⁵⁵.

Тут доречно нагадати, що у 1726 р. за указом імператриці Катерини I Малоросійська колегія спеціально відрядила підполковника Сухарева для ревізії рангових маєтків покійного гетьмана. Серед його повноважень було й таке: «в показанных владелческих селах и в хуторах у владелцов самих, а ежели самих в домех нет, то у старост и у войтов, по-

тому же взять за их руками ведомости, и почему владеет з жалуванных грамот и с уневерсалов и с протчих крепостей, какие имеются, за их руками копии, а подлинные отдать владелцам и служителем их с роспиской». В указі були названі 20 сіл, переважна більшість з яких згадувалася у жалуваній грамоті Петра I від 1718 р. Лише селища Охримовичі та Тихоновичі Ніжинського полку за універсалом 1709 р. відійшли брату гетьмана Василю. Це пожалування пізніше було закріплене також царським указом. Характерно, що ревізія підполковника Сухарева засвідчила зберігання згаданих універсалів та грамот безпосередньо у маєтках. Їх надавали старости для зняття копій, а оригінали забирали назад. Тільки Іван Васильович Скоропадський, племінник гетьмана, особисто показував виданий йому універсал на с.Тихоновичі⁵⁶. Наслідком згаданої ревізії стало зарахування 1727 р. практично всієї спадщини гетьмана (за винятком переданих ним брату та монастирям земель) до державного скарбу, всупереч обіцянкам, що містилися в попередніх царських грамотах. Згодом російська адміністрація пороздавала ці маєтки іншим поміщикам. Коли 1764 р. онук Івана Скоропадського граф Олександр Толстой спробував повернути дідівську маєтність, йому було відмовлено, не дивлячись на протекцію гетьмана Кирила Розумовського, наявність відповідного гетьманського ордеру⁵⁷.

Що ж до долі гетьманських архівалій, то ми знаємо, що 1727 р. новий імператор Петро II наказав Малоросійській колегії «на пожалованные маенности гетману Скоропадскому данные дипломы и привилегии отобрать, прислать в наш Верховный тайный совет по тому ж немедленно»⁵⁸. Очевидно, це стало початком кінця родинного архіву гетьмана, практично знищеного таким брутальним втручанням російської влади. Принаймні щодо оригіналу царської жалуваної грамоти гетьману 1718 р. достеменно відомо, що тоді її забрали до Москви, де вона певний час зберігалася в Трактатній палаті. Нині цей документ разом з іншою царською грамотою — на уряд гетьманський і військову армату від 1711 р., 5 січня, є окрасою «Государственного древлехранилища хартий и рукописей» (ф. 135 Російського державного архіву давніх актів) з характерною позначкою щодо їх походження: «из архива гетмана И. И. Скоропадского»⁵⁹.

Окремо слід сказати про архівні документи, що перебували у вдови гетьмана Настасії Марківні. У своєму становищі вдової геть-

манші ця енергійна жінка не залишала бурхливої діяльності з відвойовування ґрунтів, що належали родині за жалуваними грамотами, іноді навіть не без успіху. Зокрема, «рейментарським універсалом» гетьмана Данила Апостола їй повернули чотири садиби «по силе его императорского величества грамоти»⁶⁰, але текст самої жалуваної грамоти, як і універсалу, лишилися нам невідомими. Про них відомо тільки з листа вдової гетьманші від 19 липня 1729 р., адресованого Даниле Апостолу, «віденія» Григорія Яснопольського щодо маєтностей Настасії Скоропадської, складеного у 1729 р., та докладного опису цих повернутих маєтків від 25 липня 1729 р., що належить перу її служника Сави Терлецького.

Малоросійська колегія не лишала Настасію Скоропадську у спокою, весь час вимагаючи документальних підтверджень її майнових прав. Так, з «доношенія» вже згаданого Григорія Яснопольського, її господаря (управителя маєтків), до «правителів» Генеральної військової канцелярії від 17 грудня 1724 р. дізнаємося про настійливе бажання колегії отримати інформацію «хто якими селами и деревнями, по каким крепостям, по жалованными грамотами или гетманскими универсалами, владеют». У своїй відповіді Яснопольський послався на відому царську жалувану грамоту 1718 р., підкресливши, що кілька сіл у полковій Прилуцькій сотні, а також у Ніжинському полку вже перейшли до Гамаліївського Харлампієва монастиря, на що теж є царська грамота від 25 січня 1714 р. Усі згадані документи (очевидно, в оригіналах) були надані управителем для копіювання — «яко за собственіе ея велможности села, так и за маєтности монастырские, при одданю в Войсковую енералную канцелярію з крепостей копей розписуюся» — позначив він у відповіді «панам правителям військової енеральной канцелярии»⁶¹. Одже, перераховані акти безперечно знаходилися при ньому. З певним припущенням можна стверджувати, що саме Григорій Яснопольський деякий час був зберігачем родинного архіву, принаймні тої його частини, що залишилася після смерті гетьмана в його вдови.

Ще одна частина збірки Івана Скоропадського потрапила (очевидно, через руки все тої ж гетьманової Настасії) до її улюбленого брата Андрія. Не маючи власного сина, вона перенесла на молодшого брата материнську любов і піклування. Саме завдяки її опікуванню та допомозі гетьмана Андрій Маркович досяг значних чинів: сотника Глухівського (тобто командира не просто полкової, а елітної сто-

личної сотні), полковника Лубенського. Цей кар'єрний старт потім, вже після смерті гетьманської чети, дозволив йому стати першим у XVIII ст. генеральним підскарбієм, увійти до складу української частини колегії Гетьманського правління, яка мала всю повноту влади в Україні після смерті Данила Апостола, отримати диплом на спадкове російське дворянство ще 1736 р. (випадок унікальний в історії всієї української шляхти), и залишити службу з чином генерального обозного⁶². Свого часу А. Маркович отримав дві скрині гетьманських документів, як згадував його онук М. Маркевич, розповідаючи історію фамільного архіву⁶³.

Деякі залишки архіву гетьмана буквально по крихтах були зібрані упродовж XIX ст. українськими істориками і колекціонерами по різних архівосховищах та приватних колекціях. Про наявність в їхніх збірках документів роду Скоропадських повідомляли П. Дорошенко, О. Лазаревський, М. Маркевич, Г. Милорадович, В. Тарновський. Частина з цих документів згодом повернулася до складу фамільної збірки Скоропадських, відновленої наприкінці XIX ст. зусиллями майбутнього гетьмана Павла Скоропадського. Саме тому в сучасному фамільному фонді Скоропадських зберігаються окремі документи, які могли походити лише з гетьманського архіву. Зокрема, це оригінал вітального листа гетьманської дочки Ірини та зятя Семена Лизогуба батькові з нагоди Великодня 1719 р.⁶⁴ На жаль, це єдиний в Україні відомий нам на сьогодні зразок родинного епістолярія гетьмана.

На жаль, практично ніяких інших відомостей про архів Івана Скоропадського та його подальшу долю нам віднайти не вдалося. Поки не виявлено очевидних слідів цього документального зібрання і в складі фамільного архіву Лизогубів, що з 1930-х рр. перебуває в Інституті (тоді відділі) рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського⁶⁵.

Таким чином, архів Івана Скоропадського та його нащадків нині слід вважати повністю втраченим для України. У різних архівосховищах перебувають численні універсали цього гетьмана та епістолярія. Проте як цілісне зібрання, сформоване упродовж 1675–1727 рр., тобто до смерті гетьманової Настасії, він перестав існувати ще у першій чверті XVIII ст., після розпорошення його архівалій між спадкоємцями та вилучень за вказівками центральної влади.

Немає сенсу ще раз наголошувати, наскільки це вплинуло на стан історичних знань про

I. Архівна справа: історія та сучасність

добу гетьманування Скоропадського і саму постать гетьмана Івана. Наведемо лише сумний висновок, до якого прийшов ще 1930 р. відомий дослідник української старшини Л. Окиншевич; залишився він актуальним і нині: «Часи Скоропадського — мало висвітлені в українській історіографії і мало представлені наявними друкованими матеріалами»⁶⁶.

На щастя, історична доля фамільних архівних зібрань родинних гілок гетьманських братів — Василя і Павла — була не такою драматичною, особливо ж середнього брата. Волею долі саме ця гілка дала Україні всіх відомих упродовж кінця XVIII–XX ст. Скоропадських, і саме з ними пов'язана більша частина архівалій цього визначного роду, що перебувають нині у державних, громадських і приватних архівосховищах.

Певна інформація виявлена нами стосовно родинного архіву наймолодшого з братів гетьмана — Павла. Він повернувся з татарської неволі лише на початку XVIII ст., можливо вже після обрання Івана гетьманом. Принаймні перший відомий нам документ про його земельну власність датований 7 березня 1711 р. — за власні гроши він придбав у Чернігові два двори. У 1715 р. брат-гетьман з власних рангових добр дарував йому село Стару Рудню та Руднянську греблю, і це був перший документ, про який відомо, що він зберігався у нащадків Павла, — отже про знаходження згаданого універсала в родинному архіві. Більш того, цей універсал фігурував як незаперечний доказ дворянства у відповідному поданні Костянтина Скоропадського 1784 р.⁶⁷, а копія з нього була засвідчена за 13 років до того у Глухівському повітовому суді⁶⁸. Наступна така архівалія — вже згаданий дещо загадковий універсал Івана Скоропадського на «грунт Кривопапалцовский» від 21 травня 1716 р.⁶⁹ Проте його нащадки Павла вже не згадували під час «шукання дворянства», тому очевидно, що документа не було у родинному архіві наприкінці XVIII ст. Цікаві відомості згадувалися вже 1837 р. комісією для ревізії дій Чернігівського дворянського депутатського зібрання: там стверджувалося, що Костянтин Скоропадський представив документи, з яких «видно, что деду его по универсалу гетмана Мазепы наданы были недвижимые имения»⁷⁰. Нам лишається припустити одне з двох: або, скоріш за все, комісія просто переплутала імена стародавніх гетьманів, маючи на увазі Івана Скоропадського, копії з універсалу якого дійсно фігурують у справі, або ж насправді існував якийсь

акт Івана Мазепи, виданий Павлу на ґрунті. Але у справі він відсутній. Не фігурує цей універсал і в нововиданій збірці українського дипломататію, пов'язаного з іменем Івана Мазепи, хоча очевидно, що до неї увійшли далеко не всі відомі на сьогодні гетьманські документи. На нашу думку, факт мазепинських надань є малоймовірним, оскільки Павло після повернення з полону вже у поважному віці військову службу не справляв і в походи не ходив, а лише рахувався бунчуковим товаришем (зафіксований у компюті товариства бунчукового у полку Чернігівському 1723 р.⁷¹). Для обґрунтування заслуг перед Військом цього явно було замало. Брат-гетьман ж аргументував свої надання так: «с природней братерской милости к показанному Павлу Скоропадскому и что он долголетне находился в турецкой неволе»⁷².

Гетьманськими універсалами скріплювалися чисельні «скуплі» Павла, зокрема, і придбання Павлом на паях з Чернігівським полковником Павло Полуботком у Семена Лизогуба «кгрунту Павленкова» чи «Павлова» (не раніше 1717 р.), не знайдений істориками, але згаданий самим Павлом у листі ясновельможному братові від 16 червня 1719 р.

Цей ґрунт згодом став каменем спотикання у стосунках двох Павлів — Скоропадського та Полуботка. Першому з них довелося у 1717 р. звертатися до Семена Лизогуба за свідченням про правність купівлі⁷³, а 1719 р. навіть збирати свідків, які підтвердили факт спільного придбання ґрунту⁷⁴, проте це вже не могло припинити суперечку. Конфлікт зайшов так далеко, що навіть ясновельможний брат не допоміг Павлу довести свої права.

Активною купівлею ґрунтів та дворів Павло Скоропадський займався ще довго, потроху склавши досить значну маєтність у полку Чернігівському. Втім, за його сина Тимофія родина почала втрачати батьківські надбання, так що на період складання Рум'янцевського опису (1765–1768) він володів тільки частиною села Бобровиця⁷⁵. Тимофій був одружений на дочці Федора Сулими Ганні і претендував свого часу (1731–1741) на частину спадщини тестя у Київському полку, але Семен Сулима, полковник Переяславський, не хотів віддавати нічого ані йому, ані іншим претендентам на ще дві частини цієї спадщини (Яремі Корсаку та Якову Носенку)⁷⁶. Остаточний розподіл Сулимівської спадщини відбувся лише 1751 р.

Цей і значна частина інших відомих нам нині документів стосовно земельних володінь

Павла Скоропадського була виявлена згодом В. Модзалевським у різних архівосховищах. Немає жодних даних про їх знаходження в архіві нащадків Павла, так і про самий родинний архів, сформований братом гетьмана. Є лише опосередковане свідчення Катерини Тимофіївни Скоропадської від 1770 р., коли її брат Костянтин вів судовий процес з Троїцьким Іллінським Чернігівським монастирем за Турійську пуцу й сіножаті. 26 червня 1770 р. вона подала до Чернігівського гродського суду «доношеніє», де доводила наявність в її діда Павла гетьманських універсалів на села Турьї та Бречу, успадковані від колишніх чернігівських полковників Богданова та Ізмайлова. За твердженнями Катерини, ще її батько (невідомо коли) бив чолом на монастир, надавши Генеральному військовому суду відповідні документи⁷⁷. Проте цього разу вони, очевидно, у родинному архіві не знайшлися, оскільки 1770 р. монастир справу виграв.

Нам відомо про зберігання в родині документів службової діяльності вже сина Павла, бунчукового товариша Тимофія Скоропадського. Це універсал Генеральної військової канцелярії на підтвердження його військового звання від 31 січня 1739 р., в якому зафіксована військова служба Тимофія: участь у Сулацькому поході (5 років), польському (двічі) та виконання різних доручень в Україні⁷⁸. В універсалі гетьмана Кирила Розумовського про відставку Тимофія від служби за станом здоров'я від 17 червня 1757 р. містилася інформація про те, що Тимофій почав служити з 1725 р. у числі бунчукових товаришів і «был во многих военных походах, ...також получаемие ему по определениям нашей Генеральной войсковой канцелярии разние коммисии з доволним трудом и потеряннем с имения своего ревностью исправлял, даже до сего времени»⁷⁹. Оскільки обидва документи широко згадувалися під час nobilitaції сина Тимофія — Костянтина Скоропадського, а копії з них свого часу відклалися в архіві Чернігівського дворянського депутатського зібрання, то очевидним був факт їх перебування в збірці цієї гілки родини Скоропадських.

На жаль, інформацію про документи іншого характеру, які б засвідчували особисті інтереси, характер, уподобання самого Павла Скоропадського, його сина Тимофія та внука Костянтина, нам не пощастило виявити. За наявними і опублікованими матеріалами відомо лише, що Тимофій і Костянтин обидва служили у війську, останній із скромним чином

військового товариша (після 1781 р.), і великих статків не вислужили.

Однак збірка цієї родини зникла вже наприкінці XVIII ст. одночасно із нащадками Павла — Костянтин Скоропадський наприкінці життя став монахом, донька його Ганна померла, а майно, яке належало родині, Костянтин заповів своєму двоюрідному братові. Що сталося з архівними документами, які безперечно становили частину цього майна, нам невідомо, але можна припустити успадкування цим родичем разом з майном і документів. Проте в архіві родинної гілки Василя таких архівалій практично не виявлено.

Докладніші відомості ми маємо щодо архівного зібрання фамільної гілки середнього брата Василя Скоропадського, який 1676 р. пішов по стопах брата служити у Генеральну військову канцелярію. Як людина письменна і високоосвічена, він надавав великого значення документам, насамперед власницьким. Проте свідчення про перші земельні надбання погано збереглися в архіві його нащадків. Нам доведеться реконструювати зміст перших архівалій фамільного архіву Василя за опосередкованими даними.

Найперший з відомих нам документів, в якому згадувався Василь Скоропадський як «державця з ласки панської (гетьмана. — Авт.) і військової Михайлівський», тобто власник слободи Михайлівки, було «ограниченіє» Троїцького Андроніківського монастиря від 1691 р.⁸⁰ Наявність такого документа засвідчувала, по-перше, надання Василю відповідного гетьманського універсалу, датованого раніше 1691 р.; по-друге, його службу у війську, за що він і отримав права «державці». Згаданий універсал Івана Мазепи сучасним упорядником збірки його актів не був виявлений, хоча наявність такого документа підтверджувалася наступним універсалом Івана Скоропадського 1713 р. Втім, цілком можливо, що це був універсал ще «антицесора» Івана Мазепи — гетьмана Івана Самойловича; тоді його слід датувати до 1687 р. На такі думки наводить зміст згаданого у пізнішому універсалі брата-гетьмана універсалу Івана Мазепи з невідомою датою надання. У ньому йшлося про підтвердження прав Василя Скоропадського на володіння селом Локнистим, слободою Михайлівкою та двома млинами⁸¹. В. Модзалевський датував цей універсал Мазепи 1703 р.⁸² Одночасно в цих універсалах зафіксоване і службове зростання Василя — у 1690-х рр. він вже сотник Березинський, на початку 1700-х — полковий обозний Чернігів-

І. Архівна справа: історія та сучасність

ський. Очевидно, тут не обійшлося без допомоги старшого брата. Згадаємо, що попереднім полковим обозним був тесть Івана Никифір Каленик, а сам Іван і після залишення посади полкового писаря зберіг серед чернігівської старшини неабиякий вплив.

Родинний архів мав зберігати також інші приватноправові документи, а саме купчі на ґрунти, які придбавав Василь. Характерно, що це були порівняно невеличкі ділянки — «плаці» під забудову, куплені ним у свого першого тестя Павла Грибовича та двох інших мешканців Чернігова. Про них згадував В. Модзалевський⁸³.

Після обрання гетьманом Івана Скоропадського кількість документів про земельні надання в архіві Василя значно збільшилася. Вже 1709 р. останній отримав універсали на «млин изменника Орлика» на р. Ревні, та на села Тихоновичи й Охримовичи «ку вспарті своєму домовому», тобто для підтримання свого господарства⁸⁴. Два універсали були надані 1713 р., причому обидва з майже однаковим переліком маєтностей. Але у першому, від 5 лютого, йшлося тільки про підтвердження володіння, «респектуючи на его, рожего нашего пана обозного, с молодых лет в Войску Запорожском, особливе на урядах сотничества Березинского раненные, и теперь обозничества полкового Черниговского усердно радительные охочо и не лениво ронячиесьа праца, услуги и заслуги»⁸⁵. Другим універсалом, підписаним 24 серпня, гетьман надавав брату всі перераховані у попередньому акті маєтності, права та повинності, що належали до них, «в спокойное... владение», тобто у повну спадкову власність, не пов'язану із службою у Війську⁸⁶. Процедура оформлення таких власницьких прав була не дуже простою, і обов'язково передбачалося надання для вивчення у Генеральній військовій канцелярії оригіналів попередніх універсалів на маєтності. Василь такі оригінали представив, отже, в нього був родинний архів, у якому таким власницьким документам належало провідне місце.

Очевидно, що з саме цього архіву згодом був взятий універсал Івана Скоропадського від 5 лютого 1713 р. для представлення польської канцелярії як додатка до чолобитної полкового обозного на ім'я Петра І. Наслідком чолобитної стала царська жалувана грамота від 7 червня 1718 р. з підтвердженням власницьких прав Василя Скоропадського⁸⁷. Причини його появи були ті ж самі, що й попереднього універсалу: за свідченням російського історика С. М. Соловйова, імператорський уряд цілком серйоз-

но розглядав вимогу ворога Івана Мазепи та Івана Скоропадського, відомого донощика Данила Забіли про скасування всіх універсалів на маєтки, виданих не лише гетьманом-«зрадником», але і його спадкоємцем⁸⁸. Отже Василь Скоропадський намагався отримати такий юридичний документ, який ніхто не зміг би спростувати. Крім того, з отриманням царського акту юридичний статус маєтностей Василя Скоропадського значно підвищувався: вони ставали т.зв. «грамотальними» чи «грамотними». Адже у царській жалуваній грамоті йшлося про те, що «пожаловали его, обозного Василя Скоропадского, повелели ему и жене его, и детям и темы всемы вышеписанымы селамы, слободкамы, мельницамы, грунтамы и всякимы к оным принадлежащимы угодиямы владеть вечно». А ми внаслідок такого подання маємо цінні свідоцтва про первісний склад архіву родинної гілки Василя.

Наведений вище аналіз архівної спадщини трьох представників родини Скоропадських у першій чверті XVIII ст. свідчить, що за своїм походженням та складом це були типові збірки родинних архівалій лівобережної української шляхти тієї доби. Єдиною відмінністю виступала наявність одразу трьох архівів — у кожного з братів окремо. Доля цих родинних зібрань виявилася різною: якщо архів Василя Скоропадського та його нащадків накопичувався упродовж всього XVIII ст., то збірка Івана Скоропадського, як і його гетьманський архів, не пережили наступних політичних катаклізмів. Архів наймолодшого з братів — Павла зазнав істотних втрат вже наприкінці того ж століття, ще за життя онука Павла — Костянтина.

¹ Див.: Папакін Г. Фамільні архіви лівобережної шляхти XVII-XVIII ст. та започаткування збірки Скоропадських // Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина: Історико-архівні нариси. — К., 2003. — С. 139–179; Він же. Фамільні архіви української лівобережної шляхти у XVII і XVIII ст. та збірка Скоропадських // Книжкова і рукописна спадщина України. — Вип. 8. — К., 2003. — С. 28–57.

² ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 2, спр. 976, арк. 84–84 зв.

³ Бобринский А. Дворянские роды, внесенные в общий гербовник Всероссийской империи. — Ч. II (от начала XVII ст. до 1885 г.). — СПб., 1890. — С. 4–5.

⁴ Хоруженко О. И. Дворянские дипломы XVIII в. в России. — М., 1999. — С. 21.

⁵ ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 1, спр. 51, арк. 2-2 зв.

⁶ Там само, арк. 3–4 зв. Аналіз дворянських родовідних книг Чернігівського намісництва (1788) та Чернігівської губернії (1790) свідчить, що військовий товариш К. Скоропадський дійсно був включений до ч. 1 губернського дворянського родоводу: ІР НБУВ, ф. VIII, № 533(246 I), арк. 44 зв.

⁷ Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства. — СПб., 1901. — Т. 2. — Ч. VI. — С. 186, 189.

⁸ ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 1, спр. 45, арк. 5.

⁹ О. Л. [Левицький О.] Автобиографическая «сказка» малороссийского летописателя Стефана Лукомского // КС. — 1890. — Т. XXX. — № 9. — С. 480.

¹⁰ Див.: Максимович М. Обзорение городовых полков и сотен, бывших на Украине до смерти Богдана Хмельницкого // Собрание сочинений М. А. Максимовича. — Т. 1. Отдел исторический. — К., 1876. — С. 221–245.

¹¹ Див.: Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. — К., 1996. — 248 с.

¹² Ефименко А. Малорусское дворянство и его судьба. Исторический очерк // Ефименко А. Южная Русь. Очерки, исследования и заметки. — Т. 1. — СПб., 1905. — С. 186; Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение козацкой старшины в дворянство. — К., 1897. — С. 60.

¹³ Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К., 1997. — С. 288.

¹⁴ Кривошея В. В., Орел В. М. Українська шляхта напередодні визвольної війни середини XVII ст. (історико-географічні та історико-генеалогічні матеріали). — К., 2000.

¹⁵ Див.: Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Транслітерація тексту. — К., 1995. — 592 с.

¹⁶ Хоруженко О. И. Дворянские дипломы XVIII в. в России. — С. 6.

¹⁷ Див.: Папакін Г. В. Засновники роду Скоропадських: (архівно-генеалогічна та геральдична розвідка) // Студії з архівної справи та документознавства. — К., 2002. — Т. 8. — С.

¹⁸ ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 1, спр. 26, арк. 2.

¹⁹ Див.: Андрусак М. Іван Мазепа та Іван Скоропадський // Літопис Червоної Калини. — 1933. — Ч. 1. — С. 17, 20; Прицак О. Рід Скоропадських (Історико-генеалогічна студія) // Останній гетьман. — К., 1993. — С. 180.

²⁰ Докладна інформація про це міститься в скарзі відставного гетьмана К. Розумовського 1768 р.: «в распросных речах от взятых из Глухова канцеляристов Григория Михайлова и Василия Дорошенка показано в Григория что во время его гетмана Скоропадского на хирогру болезней уневерсалы его писма подписывает о войсковых всяческих делах генеральный писар Семен Савич да и той канцелярии Григорий, власним его именем как бы он гетман сам подписывал». — ІР НБУВ, ф. VIII, № 570/249, арк. 277.

²¹ Лазаревский А. Галагановский фамильный архив // КС. — 1883. — Т. VII. — С. 456–457.

²² ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 1, спр. 22, арк. 20–20 зв; 21–21 зв.

²³ ІР НБУВ, ф. II, № 1615.

²⁴ Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулима, Скоропа и Войцеховичей. — К., 1884. — С. 37.

²⁵ ІР НБУВ, ф. VIII, № 570/249.

²⁶ Там само, арк. 78–81; 163–166 зв.

²⁷ Див.: Судієнко М. Материалы для отечественной истории. — Т. 2. Письма к гетману Скоропадскому. — К., 1855. — С. 69–70.

²⁸ А. Л. [Лазаревский А.] Гетманския дома в Глухове // КС. — 1998. — Т. LX. — № 1. — С. 160–166.

²⁹ Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. — Ч. II. Рада старшини. — К., 1930. — С. 325–326.

³⁰ Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К., 1997. — С. 288.

³¹ ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 1, спр. 22, арк. 1.

³² Там само, арк. 18–19.

³³ Там само, арк. 46–46 зв.

³⁴ Див.: Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. — Т. 4. — С. 661.

³⁵ ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 13 арк. 631; ф. 1219, оп. 1, спр. 22, арк. 2–2 зв.

³⁶ Універсали Івана Мазепи / Упор. І. Бутич. — К.-Львів, 2002. — С. 75–76.

³⁷ Лазаревский А. Заметки о Мазепе (По поводу книги Ф. М. Уманца «Гетман Мазепа» // КС. — 1898. — Т. LX. — № 12. — С. 485.

³⁸ Див.: З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. В. В. Станіславський. — К., 1996. — С. 95–96, 100–101.

³⁹ ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 1, спр. 22, арк. 4–8, 9–13.

⁴⁰ Див.: Ефименко А. Малорусское дворянство и его судьба. — С. 162.

⁴¹ Див.: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 290; Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. — К., 1998. — С. 21.

⁴² Напр., див.: Судієнко М. Материалы для отечественной истории. — Т. 2. — С. 140–141.

⁴³ ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 1, спр. 12, арк. 1–10.

⁴⁴ ІР НБУВ, ф. II, № 27507.

⁴⁵ Там само, № 26089.

⁴⁶ Там само, ф. VIII, № 1726–1742.

⁴⁷ Сулимовский архив. — С. 37.

⁴⁸ ІР НБУВ, ф. II, № 17021 — копія, знята для П. І. Скоропадського у 1870-х роках.

⁴⁹ Див.: Україна. — 1927. — Кн. 1-2. — С. 222.

⁵⁰ ІР НБУВ, ф. II, № 1623.

⁵¹ Любецкий архив графа Милорадовича. — Вып. 1. — К., 1898. — С. 1.

⁵² Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. — С. 52.

⁵³ Путеводитель по архиву Ленинградского отделения Института истории. — М.-Л., 1958. — С. 329–330.

⁵⁴ ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 1, спр. 37, арк. 6.

⁵⁵ Див.: Там само, спр. 37, арк. 13, 20–22.

⁵⁶ Там само, спр. 34, арк. 17–18.

⁵⁷ Там само, спр. 44, арк. 3–5.

⁵⁸ Там само, спр. 35, арк. 3–3 зв.

⁵⁹ Государственное древлехранилище хартий и рукописей. Опись документальных материалов фонда № 135 / Под ред. Л. В. Черепнина. — М., 1971. — С. 146, 152.

⁶⁰ ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 1, спр. 32, арк. 8.

⁶¹ Там само, спр. 33, арк. 2–4 зв.

⁶² Хоруженко О. И. Дворянские дипломы XVIII в. в России. — М., 1999. — С. 79–80.

⁶³ Отечественныя записки. — 1851. — № 2. — С. 330.

⁶⁴ ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 1, спр. 32, арк. 7а.

⁶⁵ Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: 1918–1941. — К., 1998. — С. 184–185.

⁶⁶ Окіншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини: XVII–XVIII ст. — Ч. II. Рада Старшини. — С. 264.

⁶⁷ ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 1, спр. 32, арк. 2–2 зв.

⁶⁸ Там само, спр. 45, арк. 3–4.

⁶⁹ Там само, арк. 5–5 зв.

⁷⁰ Там само, спр. 51, арк. 9–9 зв.

⁷¹ Там само, спр. 60, арк. 3.

⁷² Там само, спр. 45, арк. 3–4.

⁷³ ІР НБУВ, ф. III, № 9356.

⁷⁴ ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 1, спр. 45, арк. 6–7.

⁷⁵ Лазаревский А. Обзорение Румянцовской описи Малороссии. — Чернигов, 1866. — С. 19.

⁷⁶ Див.: Сулимовский архив. — С. 59, 67–68, 80–83, 93–94.

⁷⁷ ІР НБУВ, ф. II, № 17605, арк. 17.

⁷⁸ ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 1, спр. 51, арк. 5–6.

⁷⁹ Там само, арк. 7–8.

⁸⁰ Там само, спр. 13, арк. 1–4.

⁸¹ Див.: Там само, оп. 2, спр. 976, арк. 47.

⁸² Див.: Модзалевский В. Малороссийский родословник. — Т. IV. — С. 663.

⁸³ Там само.

⁸⁴ ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 2, спр. 976, арк. 44–44 зв.

⁸⁵ Там само, арк. 47–48.

⁸⁶ Там само, арк. 51–51 зв.

⁸⁷ Там само, арк. 52–53 зв.

⁸⁸ Див.: Соловьев С. Н. История России. — М., 1963. — Кн. X. — С. 580.

Людмила Діденко

ДОКУМЕНТАЛЬНА ФОНДОВА КОЛЕКЦІЯ БІЛОЦЕРКІВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ЯК ДЖЕРЕЛО КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Знаменням початку ХХІ ст. стало національне відродження, зростання уваги до історичної спадщини, до набутого століттями духовного багатства, історичної пам'яті. Повертаються із забуття історичні факти, події, імена видатних осіб, напівзабуті твори історії та літератури. Музей — це скарбниця пам'яті про минуле.

Білоцерківський краєзнавчий музей на Київщині засновано 1924 р. як окружний музей старожитностей. З 1925 р. по 1972 р. він мав назву — Білоцерківський окружний археолого-етнографічний музей, з 1972 р. — Білоцерківський краєзнавчий музей (в подальшому — БКМ). Вивчення музейних колекцій, зокрема, документальних фондів, збереження їх для наступних поколінь завжди було обов'язком музею з часу його створення.

До пріоритетних напрямів історико-краєзнавчої діяльності БКМ належить відтворення історичних подій, репрезентація імен, напи-

сання історичних нарисів міст і сіл, відомих в краї своєю багатою історією через краєзнавчі дослідження архівно-документального фонду музею.

Правовою основою діяльності музеїв став Закон України «Про музеї та музейну справу» (від 29 квітня 1995 р. № 249/95-ВР Ст. 17) та «Положення про музейний фонд України» (Постанова Кабінету Міністрів України від 20 липня 2000 р. № 1147 для забезпечення обліку охорони та збереження національного музейного фонду України)¹.

У БКМ зберігаються писемні джерела, різні за змістом, часом створення. Пам'ятки писемності — це найбільша і найважливіша група історичних джерел, яка містить інформацію про історичне минуле краю, відображає реальні явища суспільного життя.

У фондах БКМ нині налічується близько 74,0 тис. музейних предметів, серед яких документальна група складається з 18,0 тис. —